

жидівський у Львові. А на присуд для ремесників два цехи просити, щоб надав — аби в них порозуміватися і споряджати мали всі ремесла. Бо суди польські чинять кривди нестерпимі, гублячи нас з потомством нашим, і біди нечувані, котрими обтяжені ми, гірше над ярмо єгипетської неволі. Коли ж, боронь боже, й того не хотіли нам дати, — допустити такої вільності, як жидам, то вже нема іншої ради, тільки просити вільного листу на перехід до Волохів на життя. “Се жарт — але лихий то жарт, пане познанський...”

В таких умовах, розуміється, не було що думати про провід в національній організації “Річи Посполитої Народу Руського”, взагалі про яку-небудь ширшу акцію. В наведенім у попередньому томі посланні до громади Нового Костянтинова, що хотіла заснувати в себе братство на взір Львівського, писанім три місяці пізніш, можливо, не без прикрих вражінь з цього сойму, львівські братчики висловлюють: “Трудная есть дорога братства, и не лацно кто оторовати может. Чогосмы сами на собѣ и от мнѣманных ся быти притомных наших досвѣтчили и нынѣ еще дознаем”. “Руська вулиця”, побивши всіми правилами стратегії свого дідичного ворога — “Святого Юра” з його балабанським мучительством, опинилась у ролі штабу, що битву виграв, але зістався без армії.

Пересування культурно-національного центру на схід. Козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу. Тимчасом як наш бідний недорозвинений “третій стан” приходив до свідомості повної неможливості для нього якоїсь дальшої національної акції в несприятливих умовах польської конституції і взагалі якогось-небудь людського існування — просто хоч мандрувати на Волохи, як вони гірким жартом жартували перед отим соймом 1609 р., — простягалась по прапор народний рука нашого спеціального, західноєвропейській схемі не звісного, нашими спеціальними колонізаційними обставинами створеного воєнного класу. В поміч знеможеному і збентеженому західноукраїнському міщанству настигали

східноукраїнські “божі войовники”. Дніпрові уходники і здобичники, скріплені масами північноукраїнського поворотництва (рееміграції) і західноукраїнського пересельства — тими, що предки їх вивтікали були на північ і захід від татарського спустошення, а тепер поверталися на старі попільща, і тими, що під захистом козацтва шукали свобідного безпанського пробутку, — починали почувати себе провідною, керуючою верствою Східної України, в свідомості довершеного великого діла — її охорони “від поганства”, заявляючи перед урядом і шляхетською Річе Посполитою свої претензії на зрівняння з шляхтою з рації своєї воєнної служби, на імунітет козацької території, на право побору контрибуцій з місцевої людності на військові потреби і т. д.¹.

Зразом — на поклик місцевого міщанства й духовенства, що шукали сильного протекторату против унії, виступають вони в ролі носіїв і оборонців церковних, що значило в тодішніх обставинах: національних інтересів свого народу. Такий характер мають їх заяви 1610 року з нагоди заходів, які підняв Потій на скріплення своєї власті в Києві — по тім, як зломив православну опозицію в Вільні. З змісту цих заяв цілком ясно видно, що за козацтвом стояло тут київське духовенство, що не відважилось саме виступити против Потієвого намісника (“офіціала”), і київське міщанство, яке теж не хотіло входити в безпосередній конфлікт з королівською адміністрацією і, очевидно, на їх заклик, бажання й благання. Козацтво як тодішній господар Києва і всієї Східної України виступало в ролі протектора батьківської віри, за котру воно, мовляв, веде неустанну боротьбу з ворогами хреста Христового і так само готове

¹ Ці претензії викладає особливо яскраво лист гетьмана Куцковича 1602 р. За свою неоплачену службу — за те, що козаки, “можна сказати, тільки за траву й за воду служать”, він претендував для всього війська козацького “на свобідний кавалок хліба”, себто на право поборів з людності на утримання війська й військові потреби по всій Україні “від Могилева аж до Дніпрового устя”, а відновлення козацького війська в його правах толкував як надання шляхетських прав козакам, їх родинам та маєтностям (див. в “Історії України”, VII, с. 319–20). Це відкриває нам козацьку ідеологію, що не так щиро висловлюється в інших деклараціях, але цілком конкретно відчувається в козацькій тактиці.

боронити її против всякого іншого напасника. Гетьман Тискиневич коротко заявляє в своїм лапідарнім, істинно во-яцьким листі, що козаки “за церков свою східню і віру грецьку готові всі голови свої положити”, і в данім випадку заходам Потієвого намісника будуть противитися, “наставляючи груди свої і не жалуючи їх до кінця”.

В заяві козацької депутації під пером громадського писаря ця тема розвивається ширше. Козаки заявляють, що Військо Запорізьке “з давніх часів ставиться за віру християнську против народів поганських, покладаючи за неї кожного часу свої голови і здоров'я, визволяючи багато народу християнського з неприятельської неволі — від поган турків і татарів і віддаючи різні послуги на розмноження народу християнського православної віри” (сюди, очевидно, належить велика дійсно заслуга козацька — відновлення заселення Східної України завдяки тому, що козацтво захистило її від татарських нападів). “Будучи силами тої ж соборної апостольської східної церкви”, вони заявляють свою солідарність з народом християнським різних земель і повітів Корони і В. кн. Литовського “в справах старожитньої православної релігії і духовенства, тій релігії вірного. Прикладаючися до розмноження слави божої і народу християнського всякими способами — жертвуючи на храми божі, церкви господні, розмножуючи хвалу божу і нарід християнський, Військо Запорізьке хоче разом з їх милостями княжатами, панятами, рицарством, шляхтою й народом християнським тої ж православної віри, релігії старожитньої, стояти при духовних особах, які не відступали і не відкинулись її, та боронити їх своїми головами проти всяких напасників, які наступають на нашу старожитню православну релігію — як той Потіїв намісник розстрига і відступник Антоній”¹.

Цими заявами козацтво, таким чином, прилучалось до релігійної (національної властиво) акції шляхетства, долучаючи до його конституційних і парламентарних засобів свою скорочену козацьку процедуру доходження (як Тискиневич в своїм листі проголошує: “Естли бы умыслу своего отмѣнити не мѣл оный рострыга, а мѣл бы збороняти

¹ Про ці заяви див. в “Історії України”, VII, с. 394—5.

православні богослуження — дозволили єсмо єго гдѣ ж — колвек здыбавши яко пса убити, а мы такого и боронить словом нашим рыцерским обѣцуєм”). А що найважлише — додавали до того таку ж коротку військову езекутиву. Вона дійсно відразу ж стримала зазіхання Потія на православні церкви Києва. За її поміччю печерський архімандрит позавертав назад маєтності печерські на Білорусі, що король був повіддавав Потієві, і таким чином відразу поправив економічне становище свого монастиря (уніатський митрополит, наступник Потія, з огляду на неможливість утримати маєтності супроти козацької езекутиви кінець кінцем за певну суму відступив від своїх прав і, очевидно, сам, щоб одержати бодай ці гроші, виходив у короля потвердження Печерському монастиреві, тій цитаделі схизми, на ці маєтності)¹. Під її охороною заїжджий грецький митрополит Неофіт, закватирувавши в Печерському монастирі, весною 1612 р. почав виконувати тут єпископські функції: святив церкви, ставив священників і дияконів, роблячи тим болючу конкуренцію претензіям уніатського митрополита та заступаючи недостачу православного єпископату під таку незвичайно гостру й болючу хвилю, і нічого не можна було йому зробити — функціонував він тут аж до повного відновлення православної ієрархії патр. Феофаном. Завдяки ж цій охороні київська православна громада могла собі організувати й закладати всякі церковні й культурні установи явочним порядком, цілком не журячися королівською адміністрацією, і хіба тільки “для порядку” пізніше, “заднім числом”, випрошувала собі при догідній хвилі королівський дозвіл на різні установи, які вже давно були введені в життя.

На іншій місці я докладно вияснив, і нема потреби тут те все докладно повторяти, — яке значення мав оцей союз з духовенством, шляхтою, міщанством на ґрунті спільної оборони “старожитньої православної релігії”².

¹ Про це в VI т. “Історії України”, с. 398. Там вказано й такі факти, коли за поміччю козаків Плетеницький відбирав різні маєтки від шляхти, навіть від адміністрації кн. Острозьких.

² В VII т. “Історії України”, с. 400 і далі; також “Культурно-національний рух”, с. 204 і далі.

Він давав користі нібито чисто моральні, але великого значення. Незалежно від того морального задоволення, що давала членам козацької верстви ідеалізація козацького ремесла як боротьби за батьківську віру — себто найбільш високе й ідеальне, що давала людині тодішня ідеологія, — мало чимале значення для неї, що союз з іншими соціальними українськими верствами на ґрунті спільної боротьби за церковні й культурні національні цінності перекидав місток через політичні та соціальні розходження. Усадовлюючися “на волості” (залюдненій українській території) і претендуючи на провідну роль — роль господаря тутешньої “України”, козацтво наступало на права і претензії, на стан володіння інших верств — не тільки шляхетської, але й духовної і міщанської, не раз навіть дуже болюче. Селянство воно мало за собою, поскільки ослаблювало поміщицький режим і відкривало можливість визволення від поміщицьких претензій переходом під козацький присуд, але цим самим воно наступало на економічні й класові інтереси всіх владущих верств: магнатів, шляхти, того самого духовенства і навіть міщанства, бо його вища верства теж володіла підданими, земельними маєтками, а крім того з неприємністю зносила конкуренцію козацького присуду з юрисдикцією магістрату, переходом міщанства під козацький присуд і т. д. Наскільки козаччина була приемним і бажаним сусідом як воєнна і оборонна сила, в цих ще не зовсім замирених умовах східноукраїнського життя, настільки неприємним співмешканцем була вона з цього соціально-політичного погляду. Відчувати цю колізію козаччині не було приемно — маючи вічно відкритий фронт проти уряду або проти магнатської верстви старост-державців, що фактично цей уряд репрезентувала, і лихенька згода під прапором спільного національного, релігійного інтересу була все-таки для неї краща, ніж відкрита ворожнеча і соціальна війна. Задля цього також варто було попіклуватися про ці релігійні інтереси, і ми справді бачимо, що від цих декларацій 1610 р. почавши, провідні козацькі круги твердо тримають у програмі козацтва, при всяких домаганнях перед урядом, справу забезпечення “старожитньої релігії народу Руського”, а

козацька старшина, в міру розвитку своїх засобів і впливів, входить у роллю патронів і ктиторів церковних, заміняючи в цьому шляхту і міщанські колективи.

З свого боку православне духовенство, — заплющуючи очі на соціальні розходження, — з цілою силою особливо в цім періоді гострої боротьби за забезпечення православної церкви (пізніше це змінилось, коли протекторат став не так потрібний) потверджує значення і роль козащини як оборонця православної віри, як свого роду хрестоносного православного лицарства. Найбільш яскраво заявила це відновлена завдяки козащині православна ієрархія в своїй “Протестації” 1621 р. Про цей київський твір — один з найважливіших, які маємо з цієї доби, докладніше буде мова нижче, тепер тільки підчеркую, що в ньому новий голова православної церкви, митр. Борецький з товаришами-владиками признавали перед урядом і всім католицьким світом, що козащина являється наступницею і спадкоємницею “тої старої Русі”, що за нею зітхав автор “Перестороги” і всі ревнителі колишньої руської слави й сили — старих руських князів, їх подвигів для Руської держави, для православної церкви і її культури. “Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювали Грецьке царство Чорним морем і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах ходило морем і землею (приробивши до човнів колеса) та Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть”.

Митрополит і владика заявляють, що козаки — це дійсні лицарі Христові, які покладають для нього найбільші заслуги. Найбільш добродійства зневоленому християнству віддають греки своїми викупками християнських невольників з турецької неволі, король іспанський своїм славним флотом, котрим громить магометан на морі, і військо запорізьке своїми сміливими походами на поган. Віра й спасення душі — це провідні завдання їх походів на морі й на суходолі. Їх головна мета — визволення невольників. Здобутою здобиччю вони передусім наділяють церкви, мона-

стирі, шпиталі для калік і убогих і духовенство. Це великий знаряд божий на захист християнства і страх невірним, котрими сам Бог і керує. “Бог керує ними, і він тільки знає, на що він захоче останки тої старої Русі та їх правницю й силу на морі й землі розширяє так далеко й широко. Як хтось писав, що Бог положив татар, як перуни і громи, щоб ними навіщати й карати християн, так він положив козаків як другі перуни і громи живі на землі й морю, щоб ними страшити й громити невірних турків і татарів”.

Цією декларацією нова православна ієрархія заплатила довг козащині, котрій завдячила своє посвячення. Немала то була річ з її боку — проголосити репрезентацією руського народу і носіями його традицій, його слави людей, котрих у польських урядових кругах, між собою, звичайно, не величали інакше як розбійниками, наволоччю, розбещеним хлопством (автентичні вирази їх урядового шефа — коронного гетьмана Жолкевського¹) і вважали за людей, позбавлених всякої релігії (не так давно, в 1580-х рр., авторитетний польський географ Сарніцький, як відомо, зарахував їх “в більшості до релігії магометанської”)². Але не треба забувати й того, що непомітно, може, для цих урядових кругів протягом останнього чвертьстоліття (від Солоницької різні, завданої їй тим же Жолкевським), ця козацька верства все більше втрачала свій уходницький та добичницький характер або, краще сказати, ці уходницькі та добичницькі елементи втрачали своє переважне значення в цій верстві, і поруч них все більше множилися і значніші впливи здобували елементи “городові”, кажучи пізнішим виразом, оселі господарські, зв’язані чи то з містами й містечками, чи то з “слободами”, в цих своїх господарських, соціальних і культурних інтересах наближені до дрібної тутешньої шляхти, з котрою вони й прагнули бути зрівняними в правах. Нова козацька верства, що дістала своє офіційне признание в 1601 р., серед нових колонізаційних умов, далеко сприятливіших розвою сільського господарства і культурного життя, інакше кристалізувалася, ніж попередня, що зводила боротьбу з польсько-шляхетським режимом в 1590-х рр.

¹ Див. “Історія України”, VII, с. 439.

² Там же, с. 389.

Трудящі маси, що приставали до козацтва, щоб забезпечити себе від кріпацтва, рівнялися на міщанство. Польські люстратори першої чвертини XVII в. кваліфікують козаків як “непослушних міщан”, себто таких, що не хотіли відбувати датків і відробітків на старост і державців, посилаючись на те, що вони несуть військову службу і підлягають свому військовому, козацькому присудові. Козацтво в цім часі стояло мов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції як антагоніст привілегій шляхетства, логікою соціального розвитку воно було покликане до того, щоб прийняти в свій протекторат міщанство невоєнне, “послушне”, те, що підлягало юрисдикції шляхетської адміністрації і її вимогам, визволити його від феодального утиску, допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва. Союз з міщанством і духовенством на ґрунті релігійно-національних інтересів сприяв тіснішим зв'язкам козацтва з міщанством, їх зближенню і об'єднанню. Пізніше, в часах державного життя України, наступила різка зміна: вищі верстви козацтва, що рівнялися на шляхту, втягнули поміж себе шляхетські елементи, які лишилися на Україні: замість окремої української шляхетської верстви, як планували її будівничі Української держави, шляхетські елементи розпустилися в козацькій старшині, підсиливши тим її потяг до шляхетських привілеїв, і дійсно, старшина, прийнявши шляхетські традиції і ідеологію, відірвавшись від козацьких мас, дала собою нову едіцію українського панства — шляхетства, а місто зісталось знову не то що без протекції, але під гнітом і визиском цієї відродженої сеньйоріальної верстви. Соціальний процес був відкинений знову в добу феодалізму; недорозвинене місто не тільки не закріпило за собою провідної ролі, до якої підіймалось під час першого відродження, а втратило й ті моральні впливи, які було здобуто за його часів. Література, по довгім вичікуванню нових класових камертонів, стала строїтись на ноту шляхетського козацтва. Але це сталось пізніш, майже століття пізніш. В цім часі — у першій третині XVII в., під час відродження нового київського осередка, козащина ще соціально нейтральна, вона на всі сторони шукає зв'язків — суголосні елементи для боротьби з магнатським

режимом Річи Посполитої. Боротьба за національну церкву, школу, культуру — це той спільний ґрунт, на якому зав'язуються ці зв'язки. Момент і обставини для них дуже сприятливі: в боротьбі з магнатським режимом, піднятії козащиною, було багато суголосного з боротьбою з релігійними обмеженнями, що велася під проводом духовенства і міщанства, при участі останків православної шляхти. В новій колонізаційній хвилі, що плила до центральної і східної України з півночі й заходу, було чимало шляхти, міщан і селян, захоплених національним відродженням останньої чвертини XVI в., — людей, які бували в школах, в братствах, брали участь у національній і церковній боротьбі, ці елементи вливалися тепер і до козащини. Цих не треба було розагітовувати — розворушувати в них інтерес до церковних, культурних і національних питань. Для них це була така ж своя справа, як і для місцевого духовенства, останків православної місцевої шляхти і міщанства. З ними не було що договорюватись і торгуватись: оборона руської віри і народності була для них не тактичним ходом, а змістом і завданням життя. Питання було, наскільки велика була роль і вплив цих елементів серед козащини: наскільки годні вони були потягнути за собою ті добичницькі або національно індиферентні елементи (було ж чимало й різного зайшлого народу з-поза України, котрому ці питання самі по собі не говорили нічого).

З цього погляду не без значення була та обставина, що в другім десятилітті цього століття на двох провідних громадських позиціях Східної України — церковній і воєнній — опинилося двоє галичан, людей тої самої соціальної верстви — дрібної української шляхти і приблизно того самого покоління, вихованого під враженням перших національних сутичок, перемог і погромів. Це був Єлисей Плетеницький, ігумен печерський, і Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман запорізький.

Плетеницький¹, до постригу Олександр Михайлович, в ченцях Єлисей (в схемі Фимій), ще як “землянин”, світська

¹ Так треба, очевидно, писати його ім'я (з Плетенич — Плетеницький), а не Плетенецький, як пишуть звичайно (з польського), хоч так писав себе він сам і я теж так писав давніш за за-

людина, за невідомі заслуги одержав від короля Пінський Ліщинський монастир в 1595 р. і за чотири роки вибраний православними на печерську архимандрію — очевидно, завдяки своїм виступам на Берестейським соборі, де ми вперше його зустрічаємо як церковного діяча. Діставши цю найвизначнішу, фактично найсильнішу і найвпливовішу церковну позицію Східної України, він виявив незвичайні організаційні здібності, виточивши провідні лінії всьому дальшому розвоєві цієї інституції, так що — як висловлювався його наступник, поминаючи його пам'ять, — “все, що в ній діється і діятиметься, все на його основі, на його фундаменті, на його будові буде починати свою будову і кінчати”¹.

Прикладаючи всі старання до привернення розшарпаних маєтків монастиря і дуже успішно відбудовуючи його матеріальні багатства, він зараз показав — перший в безкочечнім ряді преподобних і не дуже подобних ігуменів, — що може дати Печерський монастир з своїми величезними матеріальними засобами культурному життю країни. Скоро тільки позиція його була закріплена (на соймі 1605 р. православним удалось добитись його затвердження королем), він почав “зводити на се місце людей учених”, виробляючи їм різні пристановища чи то в Лаврі, чи то на різних інших церковних посадах Києва, використовуючи свої зв'язки і впливи — найбільшого церковного київського достойника. В першій лінії це були учені галичани — дидаסקали Брат-

гальнопринятим прикладом. Біографії Плетеницького ми досі не маємо.

Перший оцінив його діяльність у Печерській Лаврі пок. *Голубев*, присвятивши їй кільканадцять сторінок у своїй книзі про П. Могилу (I, с. 266–282) і докинув потім кілька слів в “Ист. Киев. Дух. Академіи” (с.100 і далі) і потім аж у своїй “Исторії України”, VII, с. 404–8. Одночасно вийшла присвячена йому стаття ак. *Перетца* в “Записках” київських (“Панегірик “Візерунк цнот превел. о.Єлисея Плетенецкого”, т. VI, с. 1909) і цінні примітки до неї *С. Голубева*: “Панегірик Києво-печерському архимандриту Елисею Плетенецкому” 1618 г. (“Труды Киев. Дух. Ак.”, 1910, VI). Кілька заміток у працях *Тітова* (“Типографія Києво-Печ. Лавры”, 1918), *Огієнка* (“Исторія укр. друкарства”, 1925), *Возняка* (“Исторія укр. літератури”, II).

¹ “Омилія на роковую память о. Є. Плетенецкого”, с. 50.

ської школи, справщики Братської друкарні і просто всякого роду літерати — весь той культурний наросток, що придбаний був чвертьвіковою роботою Львівського братства, а тепер, в цих роках, 1608—1610, як ми бачили, не бачив перед собою ніяких перспектив у Львові — ні ширшої діяльності, ні приложення своєї праці і знання. В роки 1610—1620 ми можемо констатувати присутність у Києві, в Лаврі і поза Лаврою, цілого ряду учених галичан (як Борецький, Копистинський, Сакович, Кальнофойський, Беринда), по всякій правдоподібності “зведених” сюди Плетеницьким або приваблених чутками про розпочату ним культурну роботу і запотрібовання в учених людях. Але не тільки, розуміється, це були галичани. Той же Копистинський підносить, що він взагалі збирав усяких “ієрокириків, то єсть проповідників слова божого”, просто сказати — різних скільки-небудь освічених людей з різних країв і народів, які прибували до Києва; він їх “приспособляв, задержував, виховання їх станові й повинности пристойне і довольне давав” в ролі “дідакалів іскусних” і всякого роду учених співробітників, бажаючи забезпечити своїй печерській братії і взагалі київському православному світові “познання різних діалектів і вирозуміння письма божественного”.

До категорії таких “ієрокириків”, яких Плетеницький старався затримати в Лаврі на довший пробуток, очевидно, належав вищезгаданий митр. софійський Неофіт, що, крім своїх єпископських послуг, міг цінитися власне “знанєм різних діалектів”, і, певно, було їх багато — не звісних нам поіменно.

Очевидно, Плетеницький мав у плані утворення ученої академії — видавничої колегії на взірць острозької, — осередком якої мала бути задумана ним Печерська друкарня. Десь коло р.1615 була перевезена до Києва закуплена Плетеницьким Стрятинська друкарня Балабанів, заснована Гедеоном Балабаном у розпалі його боротьби з Львівським братством, в конкуренцію братській Львівській друкарні і потім закинена, коли ця боротьба була ліквідована. З нею переїхали, правдоподібно, дехто і з бувших майстрів, які, правдоподібно, за стрятинськими моделями додають нового інвентаря, — закладають друкарню в ширших розмірах. Для забезпечення її папером Плетеницький закладає “коштом немалим на подивене в том краю як річ небувалу”

папірню на р.Тетереві під Радомишлем. Організує робітню малярську і різьбярську — перший зав'язок Київської академії мистецтва: розпочатий друком 1616 р. “Анфологон” був прикрашений серією ілюстрацій, зроблених не за західними (як у виданнях острозьких і галицьких), а за місцевими, київськими традиційними іконографічними взірцями. А першою книжкою з нової друкарні випущено (при кінці 1616 або поч.1617) “Часословець”, перший підручник тодішньої шкільної науки — “яко да исполънится требованіе еже в училищах в православном градѣ Києвъ и в прочих”. Кострубаті фрази “Възерунка цнот” — панегірика лаврського гуртка на честь Плетеницького, випущеного в 1618 р. як маніфестація його літературних сил, були виявом вповні заслуженого і, можна думати, цим разом щирого подиву цього нового наукового осередку перед такими блискучими досягненнями печерського ігумена.

Тимчасом як він ставив, очевидно, головним своїм завданням утворення в Лаврі науково-видавничого осередку, його земляка Сагайдачного займала ідея церковно-громадського, національно-бойового осередку. Я думаю, що його дійсно належить уважати ідейним творцем, дійсним фундатором Київського братства. Коли він дійсно вписався до братства з усім військом — як це виразно каже Сакович у віршах, через те це можна вважати за факт безсумнівний, і то такий, що мусів статися в процесі самого формування братства, бо власне тоді він мав найбільшу вартість, — то, ставлячи поруч із цим другим факт, що 1616 р. Сагайдачний відбув як *гетьман* свій голосний похід на Кафу, котрим починається його історична діяльність, приходиться зробити висновок, що організація братства була одним з перших діл, до котрих узявся Сагайдачний, здобувши сильну провідну позицію в війську.

Ми взагалі нічого не знаємо про його діяльність до згаданого походу 1616 р.: коли він вперше був вибраний на гетьманство, коли здобув провідне становище “на волості” в Києві — незалежно від того, чи носив він тоді гетьманський титул, чи ні; історія гетьманського уряду між рр.1610 і 1616 нам цілком не звісна, а й звісний нам виступ гетьмана Тискиневича в 1610 р., проти Потієвого намісника, стоїть цілком відокремлено. З пізнішого ми знаємо, що Сагай-

дачний “на волості”, в Києві, міг говорити іменем війська незалежно від того, чи він уважався “гетьманом Війська Запорізького”, чи ні; своє найбільше діло — відновлення православної ієрархії зимою 1620/1 року він переводив на відповідальність Запорізького Війська, теж не будучи гетьманом; гетьманське титло носив Неродич-Бородавка, а фактично розпоряджався в Києві іменем війська Сагайдачний як “старший полковник”. Це було діло його персонального авторитету серед городского козацтва, і цей авторитет, правдоподібно, здобув він значно скорше 1616 р. Отже, вважаючи на всю його пізнішу дбайливість про інтереси православної церкви, їх оборони против унії і католицтва, думається мені, що й тут він, мабуть, став проявляти себе значно раніше 1616 року, а скоро тільки здобув авторитет і впливи в козацьких кругах київської околиці. Думається мені, що й козацька делегація 1610 р., і виступ гетьмана Тискиневича були його ділом, хоч він не виступає сам персонально і, може, був тоді де-небудь під Смоленськом або Стародубом, в тім війську, що пробувало при королі й. мил., й іменем його протестувала ця депутація¹.

Що ж до організації братства в кінці 1615 р., то я думаю, що Сагайдачного безсумнівно можна і треба вважати ініціатором і головним промотором цієї справи.

Прошу хвилюку подумати над тим, кому це братство було потрібне, і хто міг бути його ініціатором? Чи православному духовенству, тим церковним культурним силам, згромадженим у Лаврі й навколо Лаври Плетеницьким? Не конче! Братство, цілком виразно, організувалось на взір львівський², а львівська братська організація менш усього була організацією клерикальною. Воно протиставляло себе єпархіальному духовенству, претендувало на контроль, на право цензури над ним; творити собі самим такий контрольний апарат київському духовенству — що за інтерес був?

Може думати про київську шляхту і міщанство? Одному і другому трудно признати ініціативу — хоча в одній і в

¹ Тискиневич відізвався “За Порогами” 29 травня 1610 р., як стоїть на його листі. Але директиву дістав, очевидно, або з Києва безпосередньо, або з “війська”.

² Ми ще далі поговоримо про це.

другій верстві не бракувало, без сумніву, одиниць, які з усією ширістю *прилучились* до цієї акції і підтримували її. Але в цілому православна київська шляхта зовсім не визначалась особливою політичною активністю, а головка міщанська таки виразно зарекомендувала себе в церковній справі опортуністично, і зимою 1623/4 р. на цьому ґрунті стався потім звісний київський бунт, у котрім війт Ходика наложив головою¹. Отже, аналізуючи ситуацію, ми не знайдемо *spiritus movens* братської організації — як бойової організації церковно-національної оборони як тільки в козаччині, на чолі з Сагайдачним, правдоподібним ініціатором цього плану.

Правда, в офіціальній фундації братства (його “Уписі”) ми не знайдемо цих бойових нот — їх зазначає братство в своїй декларації московському урядові, вказуючи як мету організації: “да твердѣе и скорѣе противовѣрных отразити возмогут”². Правда й те, що свій бойовий характер братство дійсно виявляло головно в перших роках свого існування, за життя Сагайдачного: тоді ото уніатський митрополит Рутський вважав це “три роки тому засноване схизматиками братство” головною перешкодою для заведення унії в Києві — “там вони мають свої збори і наради; а наслідком їх було зараз це, що, по-перше, утоплено митрополичого намісника, потім слугу митрополичого, що збирав податок, зловлено в степу і приковано до гармати, а тепер схоплено і єдиного там уніатського попа, й не знати, де його поділи” (виконавцями, мовляв, були козаки, а ініціаторами братчики)³. Після смерті Сагайдачного таких оказательств за братством не знаходилось — хоч воно в отій декларації своїй ставило своїм завданням “відбивання противовірних”. Але це тільки потверджує гадку про ініціативну роль у його організації Сагайдачного: він його зав’язував, він, записавши військо в братство, дав йому не тільки право, але й обов’язок виступати в усіх братських справах у ролі його членів, коротко — зав’язав братство як ко-

¹ Про цей епізод див. “Історія України”, VII, с.530–2, і звісна розвідка Антоновича “Київські войти Ходьки”.

² Архив Ю. З. Р., I, VI, ч. 221: прохання звернено до державного секретаря (думного дяка) Граматіка.

³ Див. “Історія України”, т. VII, с. 399.

зацьку експозитуру, козацьке представництво в церковних і національних справах, і був його *spiritus movens* до кінця свого життя.

В історії відновлення православної ієрархії, що було найважливішим ділом їх обох: братства і Сагайдачного, дуже добре відбилися ці взаємовідносини. Київське духовенство, міщанство, шляхта стали на боці, щоб не стягати на себе можливих наслідків цього сміливого виступу проти королівського маєстату і святого права патронату. Все взяло на себе братство: воно прийняло патріарха до себе на мешкання, в Братській церкві святити нових владиків, а за безпеку й оборону ручив Сагайдачний. Братство й військо, з Сагайдачним на чолі, виступають в цьому епізоді властиво як два аспекти тої ж самої організації — тої самої козацької рушійної сили¹.

Була це найяскравіша маніфестація змін, які зайшли протягом останніх кільканадцяти літ. На місце Львівського братства в національним провіді виступило Київське. Місце міщанської верстви як рушійної сили українського національного життя, витвореної економікою Західної України, що створила перше національне відродження кінця XVI в., зайняла козацька верства, витворена колонізаційними і продукційними змінами Східної України. Переїнявши провід від цієї знеможеної західноукраїнської верстви, козацьчина взяла на себе репрезентацію національних і культурних інтересів.

Виступ нової соціальної верстви відповідно відбивається

¹ У своїй "Історії України", аналізуючи ці факти (VII, с. 428, дд.), я доходив до висновку, що в справі посвячення ієрархії могло бути вже раніше порозуміння з патріархом, коли він по дорозі до Москви довго мешкав у Тулі, в сусідстві воєнних операцій, і брав участь у польсько-московських переговорах. Тепер я йду далі і ставлю питання (поки що тільки питання) — чи, зав'язуючи братство при кінці 1615 р. в Києві, не мали наміру використати сподіваного патріаршого приїзду в справах церковних і національних? Патріарх їхав довго, в Криму був затриманий цілий рік, як каже Борецький. Про план його подорожі до Москви через Орду (щоб не стягнути на себе чогось подібного до того, що спіткало екзарха Никифора) могли в Києві знати вже в 1615 році, тоді, коли виник план організації братства.

в культурному житті. Українська літературна творчість вступає в нову фазу своєї історії¹.

Вона мусить орієнтуватися на нову соціальну силу. Але козаччина, — як я відзначив вище, — ще сама не скристалізувалася як соціальна верства. Вона не усвідомила свого соціального змісту, в ній ферментували різні соціальні й ідеологічні елементи, і трудно було вгадати, куди вона піде, — чи продовжить ту міщанську течію, що почала відкриватися в попереднім літературнім руху, чи, перескочивши через неї, прийме провід над революційним селянством, що становило базу козацького росту.

В результаті свого політичного процесу воно повернуло назад — на старі шляхи шляхетські, але це не легко було передбачити. Класовою невизначеністю нової України пояснюється соціальна невизначеність нового літературного руху. Промине багато часу, поки вона викристалізує те, що лежало в ній: спочатку тенденції вищих, шляхетсько орієнтованих верств, а далі її низів. Тим часом вона продовжує напроми, взяті в попередній добі, на галицькому ґрунті, і гребе на новому київському, вишукуючи суголосні старі традиції, з котрими можна було зв'язуватися і їх використати в інтересах спільного завдання, що може об'єднати різноголосі соціальні елементи оборони національної церкви й народності. Передусім же громадить літературні засоби, пересаджуючи на новий ґрунт досягнення острозько-львівської доби і стараючись використати й приспособити про свою потребу те, що їй удавалось добути "з криниць іноязичних".

¹ Історію пересунення національного центру з Західної України на Наддніпрянську і розвій тутешніх церковних відносин і культурно-національних організацій представив я в "Історії України", т. VII і VIII аж до Хмельниччини (гл. V і VII—VIII, т. VII — це повторено в популярній формі в книжці "Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв. 1912 і друге вид. 1919, потім гл. I—III, т. VIII). Новіше (коротко) в книжці "З історії релігійної думки на Україні", 1924, с. 74 дд. З старшої літератури особливо *С. Голубева* "Петр Могила и его сподвижники", т. I, розд. IV—V.